

1. Nadgrobni spomenik Benka Thuróczy-ja, hrv. slav. dalm. bana 1615-1616. Spomenik je u Vinici kod Varaždina. Natpis: *Regnorum tutela trium banusque potentis Illyrii et patriae hic cura salusque jacet. Cuius si posset complecti saxea moles virtutes, pulcher quam foret iste lapis. Velikaš je u oklopu kao da u to doba nema pušaka, a lice s časnom bradom i dugim brcima.*

2. Slika Ivana Paraminskoga, konjaničkog pukovnika a župana turopoljskoga 1708—1714. Isp. ove dvije tipične starovremenske lizionomije sa onom poslije modernom u Ivana grofa Draškovića, bana od 1732. do 1733., faksimile u 17. sv. »Narodne Starine« (knj. VII., str. 212. god. 1928.) zbog razumijevanja Ritter-Vitezovićeve tužaljke o brijanju brada. (*Senes raso guadent incedere mento*).

Dr. JOSIP MATASOVIĆ: NEKOJI FRAGMENTI HISTORIJE XVIII. STOLJEĆA.

Više manje pošlo je sada i domaće naučno istraživanje povijesti već pravilnijim smjerom, da materiju novije hrvatske historije ne kalupi samo u habsburški diplomatski i ratnički sklop. Već su, naime, vidljivije historiografske invencije, koje istrzavaju kulturnohistorijske manifestacije na domaćim tlima iz uobičajenih okvira pojimanja prošlosti, i tako se (i ako ne sasvim oficijelno) popunjavaju osjetljivije praznine suvisloga znanja i o tuđim komponentama, što se unakrštavale našim krajevima i oblikovale ljude svojih vremena i o čemu je poprečna historija većinom šutjela. Kad se uzme ogledati n. pr. samo naraštaje oko pragmatičke sankcije, terezijanstva i josefinisma, to sva acta diplomata ne mogu imati u rekonstrukciji svoj pravo stilizovani scenarij, ako se mimoide tzv. sitnu povijest. Jedino njenom pripomoći plastički iskrsava negdašnji organski svijet u vaskolikom svom obujmu, bez defekta, te ne važi više kao da je tobože bitno bilo samo ratno učešće, podanički snošaj prema Habsburzima i sabsorske enuncijacije. Idući, dakle, napomenutim, novijim putem hrvatska će historiografija revidirati mnoge neizrađene slike i sličice, a ispuniti i cijele mape i partije, među kojima su pripravljene znanja radi zasad još gdje i gdje samo — korice.

I.

Ritter-Vitezovićeve Hrvatska (quasi rediviva) bila je uza sav podjarivani ponos zbog uloge predziđa kršćanske Evrope ipak izmorena i siromašna zemlja s neumješnom generacijom, koju su događaji preticali a kočio fatum geografskog smještaja. Kobni »error scriptorum« »Sclavi pro Slavi« i u zbilji se ostvarivao. Izubijana za tuđe interese tadašnja je Hrvatska namjesto nadane obnove u duhu pređa najednom se našla u pervertiranom, novom, neslućenom društvenom progresu. Za naraštaj Ritter-Vitezovića nove su pojave bile samo mores perversi, novo doba samo žalosno doba, jer se vidjelo grdobu doma nevidjenu. A stvar je ipak bila tek u ovomu:

Sic etiam fato quodam, non sponte profecto,
Moribus a priscis patriam deflectere gentem,
Cerno. Senes raso gaudent incedere mento.
Foemineis similes; cum quondam summa virilis.
Extiterit barbae reverentia. Jamque juvenus
Insultat senibus; magnum scelus ante putabant,
Si cano juvenis non assurexerit...

Iščekavanje toliko nekad časnih brada smatrano je ergo efeminiziranjem, (bez vivisekcije jednog Petra Velikog) i taj Ritter-Vitezovićev vapaj doista je pravi oslonac za razmatranje o širenju tada savremene evropske mode po Hrvatskoj i o nivelaciji našeg kulturnog i civilizovanog tla s ostalim susjedima, kad je već naglo gotovo zanijemio epski ton u

odhrvavanju prema Turcima. Iza Evgenijevih ratova došle su zatim posljedice terezijanskih nasljednih bojeva: Uvođenjem carske mondure nestade drevne nošnje »na plemićsku« u širim krugovima, a novi ekonomski uvjeti stali su sustavno potiskivati i mnoge forme narodne nošnje, koja je (bar u oružanom narodu na turskoj međi) bila bogata kao i skupocjeno oružje, dok je moda prodirala sve šire među gospodu i građane. Daljnja je posljedica došla i u gradove. Tu su nestajali toliki i mnogi specijalni majstori, krojači, krznari, vezioci, zlatari, a i starovremenski puškari. Moda odjeće doživjela je u to doba mnoga preobraženja, ali taj toliko važni stigmat kulturnoga habitusa ostao je historiografski u pozadini, pa se i danas može žaliti, jednako kao što je ravno pred sto godina općeno žalio historičar Thomas Carlyle (Sartor resartus... 1831.), da je nauka u posljednjih 5000 godina uvijek kročila i malo šta ostavila neobjašnjavano, samo je odjeću smatrala »mrtvom stvari« ne scijeneći, da se ona ipak uvijek stilski srasla s bićima pojedinih perijoda.

Ratovi su, međutim produženi, neprestance sisali snagu narodnu, i neprestano su u Požunu i u Varaždinu »oszebujna szpravischa zarad pomochi Tabora dersana«. Koja korist, ako ovda onda bude male pobjede pri čarkanju i zimski odmori, ili ako kakav Mustafa Effendia »chlovek nyihovoga (turskoga) zakona najvuchenejssi, y k-tomu chalarni« s Cesarom prijateljstvo »nazvesti«, kada Francuzi i Prusi nijesu mirovali i kada je jedina utjeha bila, što u boju »iz jedne, y druge sztrane, vnogo jezer opalo je«. Slavni orsag horvatski bio je samo tributaran, jer svuda gdje su Habsburgovci ratovali »Ban Horvatszki tulikajsse szvoj sereg vu Nepriatelsku Zemlyu prenoszi«, jer, kako se Finis Vitezovićeve Kronike lijepo domišlja, svagdje »Vugri, y Horvati szvoje negdassne junachtvo pokazati hoteliszu«, ne htijući, valjada, od svojih vlastodržaca saslušati onaj prijekorni, tipski fridericijanski apostrof: »Kerle, wollt ihr ewig leben?!«

Moglo se tada naći u kućama i kakav kalendar poput Vitezovićeve »Zoroasta Hervackoga aliti Meshecsnika«; tu je bilo u »kratkom razgovoru« napisano pod dojmom astrološkog praznovjerja, koji su dani srećni, a koji nesrećni, u koje dane valja krv pušćati, lijekove uzimati, šišati se, nokte obrezivati, oči liječiti, kupati se, zaručivati, ženiti i udavati, sprijateljiti se, djecu od sise odučiti, u školu ih slati, lov loviti, kada zvjeri a kada ptice i kada ribe, kada građu počinjati, saditi, žeti i t. d. Ovakove priručne knjižice punilo se i genealogijskim zabilježbama, jednako kao i molitvenike, a dašto da su bile i indeks urednoga gazdinstva, pregled rashoda, glavni priručnik i pismeni »directeur« svakodnevnog privatnog života. U časovima dokolice rasonode je bilo i u ovakvim sentencijama:

»Ki bi babi rad vgoditi,
Dobro vino daj joj piti«.

»Mnogi s shmulmi Turke biju:
a Turczí szpe, al se szmiju«.

»Il je cserna, il je bela,
Kossulya je blishe tela«.

»Sztar pasz, sztar kojn, dekla sztara
V cini terpe mnogo kvara«.

»Gdi divojak nie k pleszu
Sztare babe dobre jeszu«.

»Il je vitez gdo, ili knez,
V' mallo csastije prez pinez.
Pinez cini, pinez vlada,
Pinez szvitom se sada,
Od kojega pinez bixi,
Mallomu se zna u hixi«.

»Pinez« je dakle bio nervus (anima) rerum i nije bilo kolebanja, kad se radilo o stjecanju toga »uštedenog rada«. Gospoštijski arhivi toga razdoblja puni su parbenih slučajeva, koji su iskršavali kao javna nasilja jačeg plemićskog ili velikaškog brata. Plemstvo je podržavalo oboružane

sluge, sebi samo »vršilo sud« t. j. zaposjedalo ne rijetko tuđa imanja, prezirući prečesto upravo skandaloznim načinom zakoniti red.

Nestašica novca bila je trajna, borba za mobilan kapital akutna, jer je valjalo u korak ići s drugima u habsburškom sklopu. Taština tih vitezova iziskivala je podražavanje novim a tuđim društvenim običajima, modi, te je očigledno miješanje ratovima i trudnim životom prinarodene surovosti s ishitrenim manirama »škrlaka« (koji su još Krstu Frankapanu služili za potsmjeh). Dugi niz decenija XVIII. stoljeća tipična su u svojoj privatnoj epistolografiji pisma kao što je n. pr. ovo naredno, koje je 25. III. 1712. pisao Nicolaus Bedekovich bratu Adamu »judliumu« županije varaždinske.

»Generose Dne. Frater dilectissime. Salutem cum felicissimo Alleluia. Accepi mihi missum Durath, pro quo gratias ago infinitas dilectissimo Dno. Fratri, et fatigam adhuc resipodare, si Deus mihi Vitam prolongavit saltem ad paucos annos; Alii stoti Ja nimam tak velike Piszanicze, kulkuszu Gosz: Brat meny poszljaj, dabi mogel ja zuernuti dosztoino; zato saliyem G. Bratu (:ako prem ny tuliku:) meszto Piszanicze Raniskou -50 ter proszim da úúzmu za dobro, doklam Goszpodin Bogh pomore. Goszpe Szesztre moiú poniznu szlusbu preporuchyjam, ter lijepo hvalljim za Puteryszire koiaszu meny poszljaj«. Svako drugo do danas sačuvano pismo toga razdoblja radi o nestašici novca, o sanacijama bolećivih gospodarstava, svuda je parola pinez i bdi je se nad kretanjem »dobre po Orszagu iduche monetae«.

Pored takvih prilika tanki gospodski sloj u Hrvatskoj ipak se okretao zapadu, osluškivao, putovao, pozajmljivao, oponašao, koliko je već išlo na tadašnjoj periferiji »Evrope«. Ali odjeci toga nastojanja nužno su našli i svoju primjenu i u blizim društvenim krugovima, i nije zato bio slučajan istup isusovca Jurja Muliha sa »Školom Kristuševom, kršćanskoga navuka obilno punom...« (Zagreb, 1744.)*, pa naredni ocrt treba da pokaže, kako se i kod nas u plemstvu crpilo izravno iz Evrope, a za šire slojeve prevodom posrednički (kao gore!) prema originalnom uzoru viših društvenih klasa. I tu je prije svega kao novum nadošao bon-ton francuske redakcije, mjerodavne za svu tada civilizovanu Evropu, a strujanje je započelo onda, kad je to zapazio i Ritter-Vitezović, opazivši, da su se i stari muževi prihvatiti britve, da obraze i bradu zbriju postajući tako »foemineis similes«. To je, međutim, i te kako iziskivao bon-ton galanterije, krilatice onoga vijeka i kulturnoga razdoblja, čemu se, napokon, nije mogla otimati ni jezuitska, uvijek prema duhu vremena ponešto orijentirana odgoja. Vjerovatno je stoga, da se tim bon-tonom baviše i grčki i gradački edukatori, pa i po koji finiji, otmeniji »dijak« na ladanju, da se gospam groficama, njih milostima, i drugim damama ukažu samo što savremeniji. A najsavremenija tadašnja riječ bila je galanterija, koja je diktirala bon-ton, što noga je Muliha prema tuđim, dalje ovdje crtanim uzorima samo »pohrvatio«.

Praksu galanterije, u prvom redu dakle uljudnog, učtivog društvenog saobraćaja ne možemo zamisliti bez izvjesnih stalnih, konvencionalnih formi. Te su forme uvjetovale čitav sustav, gradile se pak stoljećima, počevši od antičkog doba i od viteških vremena, da zakulminiraju upravo u XVIII. stoljeću, koje je taj formalizam »uljudbe« redigovalo u čitavim kodeksima i paragrafima finoća saobraćaja.

* Isp. studiju VI. Dukata »Prilozi za povijest kulture u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću«. »Narodna Starina« VII. Zagreb 1928. str. 13. i d.

Zbilja imamo među ostalima iz godine 1723. u Nürnbergu ponovo izdanu dvojezičnu knjižicu »Abregé du Traité de la Civilité moderne« ili »Kurzer Begriff der jetzo üblichen Höflichkeit samt allerley mündlichen Complimenten«. Biće, da je pak izdanje francuskog porijetla, nekako oko 1712., pa mu je samo dodan njemački prevod na neparnim stranicama. Nepoznati autor posvetio je djelce kavalirskom podmlatku, koji se uči prioritetu francuštine u prvom redu, i ta je knjiga srži svojom bila važ demecum i hrvatskih mladih plemića. Smisao ovih regula poklapala se ne samo s ljepotom pravo shvaćenog »građanskog« života, nego i s postulatima duhovnoga ćudoređa i ćednosti, i tu se daje upoređivati i s Mulihovim propisima. Da budeš pošten i poštivan, potrebno je znati pravila, po kojima se to postizava kao »Stand gemäss«, pa zato nije na odmet ni najmanja sitnica. Uostalom, ta moderna »civilizacija« iznašaše u prvom redu Hrista Gospodina za uzor otmjena ponašanja — u kretanjama, u hodu i u konverzaciji.

Prvo i prvo. Tijelo je moralo imati ćastan stav, to će reći malo napred nagnuti položaj (zaradi ćednosti). Nije pristojno glavu opet sasvim nemarno spustiti. U svemu primjerenost. Pravila pristojnosti govorahu, da se ćelo ne mršti, nos ne frnji, a usta zatvorena drže, kad se ne razgovara. Ćuvala su, da ćovjek ne dobije izgled mamlaza. Lice je trebalo biti uvijek bez ijedne sjene bilo kakvog afekta. Oći nice, a pogled uvijek bez ponosa i bez prezira, a kad govoriš ne gledaj u oći nego u prsa objektu, osobito onda, ako su po srijedi personnes de respect, ou d'un sexe different.

Ruke ne drži na leđima, ni u džepovima, ne trljaj ih; ne mrdaj ramenima. Ne idi rukama u lice, ni k tijelu ispod haljine. Nokti treba da su ćisti i ne odveć dući.

Noge skupi, ne prebacuj ih i položi pri sjedanju stopala na tle. Kad se useknjuješ, ne halabući, a uvijek to obavljaj samo maramicom & quand vous vous avez mouché, ne regardez jamais ce que vous avez tiré. Ne kašlji i ne kiši jako i kloni se dišući nekakvih nepotrebnih uzdisaja.

Kad s kim govoriš, ne maši glavom u znak povlađivanja, niti se nalakćuj u takvoj prilici. Isto ne ćupaj oćrlice, pojas i uopće bilo šta na odjeći. Ne igraj se s maramicom, kada s kim razgovaraš. Stoj uspravno i ćvrsto.

Kada hodaš, ne idi ni prebrzo, ni prelijeno, već ozbiljno: mais avec mesure & gravité bien-séante. Ne vuci noge, kao da ribaš, a idući stepenicama ne lupaj. Cap. II. § 3. glasio je — to je interesantno već onda — »Kada šetaš, ne smij se i ne govori sam sobom, a ne trćaj ni lišće, ni cvijeće, ni plod bilo kada na prolazu«!

Onda se nadovezuju upute o šetnji: kako treba zaokretati i vraćati i uopće šetati s visokorodnim osobama s kojima ne idi u jednom redu, nego uvijek nešto iza njih, otprilike $\frac{1}{2}$ stope razdaleko, toliko da se sporazumijevate. S jednakopravnim jednako, ali nikada ne postajkivati. A kad je mješovito društvo priklanjaj se uvijek odlićnijemu.

Slijede reverencije pri doćekivanju gostiju, o otkrivanju i pokrivanju glave, o kucanju na vrata. Ako s kim hoćeš da govoriš, ne poteži ga za kaput, niti ga drmaj, a i ne maši mu rukom. Ako nijesi lijećnik, ne preporučuj bolesnicima, koje pohadaš, nekakove svoje lijekove i na pipaj im bilo, pogotovo, ako su drugog spola. Ne gledaj u tuđe knjige i ormare, škrinje i kabinete. Ako su otvoreni, pa ima dragulja, a vlasnik iziđe van, iziđi i ti i poćekaj dok se ne vrati.

Suzdržavaj se, po mogućnosti, da ne spavaš, dok ostali govore, ili

da sjediš, kad ostali stoje ili šetaju, a ne ubijaj buhe i drugu gamad u nazočnosti ostalih (& ne tuez ni puce, ni autre vilain animal en presence de personne). Govori se onda o pljuvanju, češljanju, kašljanju, zijevanju, pa završuje § 58. glave III.

»Wan du dich in Frauen-Zimmer-Compagnie oder sonsten in einer ernsthaftten Gesellschaft befindest / so treibe keinen Muthwillen / lass deine Hand nicht bald an diesen bald an jenen Ort fliegen / nimm deme Frauen-Zimmer die Haube nicht vom Haupt / noch das Schuhtuch / noch das Armband; Hüte dich einer Dame Briefe oder Bücher zu nehmen / siehe nicht in ihre Schreib-Tafel / lege deinen Mantel nicht ab / noch deine Peruquen / kratze dich nirgend / mache nicht in ihrer Gegenwart die Knie-Band zurecht / noch den Schuh / der dich drücket; dann das sind unhöfliche Sachen«.

IV. je glava posvećena razgovaranju. Najvažnije je dodati iza Oni, »jest« i »nije« — moj gospodine, Madame, etc. Tako: Ja molim, moj gospodine, ali to »moj gospodine« ne prečesto, da ne dosadi, a nipošto ne dodavaj lično ime ili prezime. U pisanju pak ne smije se reći: Il vous plaira de dire, ili Er wird sich gefallen lassen zu sagen, nego valja pisati: Je vous supplie très-humblement, Monsieur, de me faire le gräte, ili: Ich bitte gehorsamst, der Herr wolle mir die Gnade thun (so gütig seyn) und sich belieben lassen. O sebi i o svojim a ne govori u društvu i biraj teme pristale. Ako ti ženu hvale, ti ne pokazuj preveliko veselje. Isto je ne zovi po činu, što ga obnašaš, a još manje: srce moje, dijete moje (mon coeur! mon enfant!). Za tuđu ženu nije pristojno u muža joj potanko se interesirati. Palcem se ne prihvaćaj za zub...

Peto poglavlje raspreda o stolu, kako se pri jelu nesmije nalakćivati, krake pružati i glavom mahati. Napose ističe, da je neotesano za stolom pljuvati, šmrcati, kašljati, a kad se to doista mora učiniti, neka se ne učini uz pripomoć ubrusa. Vilicom i nožem čačkati zube nije pristojno, košto nije lijepo ni voće sebi u džep metati ili ga zavezati u ubrus, pa sobom kući nositi. Ako na paštetu ima prašine, ne puši na to, nego očisti nožem. Ne srči juhu iz zdjele, već upotrebi za to žlicu, a nju otari, kad ćeš da zagradiš iz druge koje zdjele! Ne jedi u isti mah obim rukama, i vilicom i nožem; nožem ne jedi nikako. A čuvaj se, da svoje zalogaže direktno ne umačeš u zdjelu ili u solenicu. Na čorbu ne puši, a kruh ne reži na pladnju ili na stolnjaku. Ne ahači, kad se napiješ, i ne uzdiši od zadovoljstva, i da nemaš u ustima komada jela, kada piješ. Ako se znojiš, ne briši lice ubrusom (kao neotesani gdjekoji redovnici) isto tako ne valja da se ubrusom useknjuješ.

To sve o jelu i o držanju. Ali pismeni saobraćaj također je bio reguliran. Ako uspišeš višoj osobi, pola stranice praznine od intitulacije »Madame« do teksta. Ne piši: Milost Gospodina Našega bila s Vama! — jer je to ton blagoslova, a blagosivljati može samo neko viši, nego piši namjesto »bila s Vama« »bila s nama«. Dobro je ponoviti »Monseigneur«, »Madame«, ali pod ovim uvjetima: 1. samo po jedamput u jednom rečeničkom periodu, 2. da ne bude dvolično kao C'est un Serviteur, Monsieur, bien fidele, 3. nikad za, nego uvijek pred riječima Velečasni, Vaša Preuzvišenosti, Visosti, 4. uvijek iza rječce Vi (Oni), na pr. Vi, gospodine moj, izveli ste ovo djelo. Ingleichen können sie füglich gesetzt werden nach folgenden Particulis, wann der Periodus sich damit anfängt: Dann / Aber / Übrigens / Endlich / Derowegen / etc. Doch muss man beydes

in Briefen und im Reden hierinn nicht zuviel thun. Datum treba metnuti, a kad se o datumu piše pridodati i druga kalendarska data, tako, da se čitalac ne mora truditi do kalendara. Preko viših osoba ne ide jednostavno druge pozdravljati, nego Er wird mir erlauben N. in diesen zu grüssen. Zaključiti je najbolje potpis u naminativu: Ich bin / hochgeehrter Herr Vater (Oheim) Sein unterthänig- und gehorsamster Sohn (Vetter). Ako se piše »Monsieur« pri završetku, meće se tu riječ lijevo tako, da je dalje od zadnjeg retka nego od ruba lista, a desno u dnu opet »Vaš sluga pokorni«. Neki meću datum pri kraju, no bolje je u početku.

Briefe an Leute von Condition werden gemeiniglich zusammen geleet in Form eines Packetleins; das ist / man legt den Brief zusammen / ohne Pitschafft und Auffschrifft darauf zu setzen / nimmt dann ein Papier / und macht darüber einen saubern Umschlag / verpitschirt solchen / und schreibt die Auffschrifft darauf / und gantz unten zur rechten Hand den Ort / dahin er gehörig; wobey zu mercken / dass je tieffer man das übrige von der Auffschrifft / nach dem Wort Monsieur schreiben kann / je höhern Respect man dadurch zu erkennen gibt.

Na zamot ne valja ništa pripisivati. Sad neka se uporedi hrvatsku epistolografiju tog doba i uzori i porijeklo je stila i fraza i svih formula i preveć jasna.

Sedmi kaput se pozabavio vožnjom u kolima i jahanjem, pravilima koja »zdesna« još i danas vrijede u punoj kreposti. Osma glava govori o šali, koja ne smije da je lična, da se tiče pokojnih, vjere, Boga, ma kako duhovito ispadalo poradi dokolice. Ko međutim sve ove propise kršćanske učtivosti opsluži, zadovoljiće uvjetima, koji se postavljaju perfektnomu kavaliru. Ovo su dakle bile ceremonije. No frazeologiju diktiraše i drugi jedan priručnik:

COMPLIMENS
NOUVEAUX,
François & Allemands,
selon
l'Usage de la Cour,
pour
Les Amateurs de ces
Langues.
Höfliche
Redens - Arten
In
Frantzösisch- und Teutscher
Sprach /
Nach der heutigen Manier zu re-
den / denen Liebhabern dieser Spra-
chen zum Besten ver-
fasst.
Nürnberg /
In Verlegung Johann Albrecht
1723.

Tu su komplimenti za posjete, čestitke, sažalnice, zahvalnice, ponude, molbe, pozive, oprostaje i pisma.

A) Mora da sebi napose čestitam, Mademoiselle, za tu danas davno željenu zgodu vidjeti Vas u tako ugodnoj kompaniji.

B) Monsieur. meni je isto čast da Vas ovdje vidim i upoznam.

A) Biću uvelike srećan, ako me Gospođica u buduće počasti svojim poznanstvom i da me primi za svog slugu.

B) Moje poznanstvo, ako bude gospodinu pristalo, ne ću da sasvim odbijem, ali da ga primim za slugu, značilo bi da imam dvorjanstvo.

A) Gospodična zaslužuju u boljeg slugu, uostalom, molim, da sebi Oni svojim zapovijedima osiguraju svoju poslušnost i neka budu uvjereni o mom dužnom poštovanju.

Na kraći način može se to i ovako reći:

Mademoiselle erlauben / dass ich die Freyheit nehme ihre Gedancken zu unterbrechen / welche vielleicht dem Liebsten gevidmet / ich will sie also daran nicht hindern / sondern nur gestehen / dass sich derjenige zu gratuliren habe / welcher die Gunst eines so schönen Frauenzimmers besitzt.

Formula čestitke:

Mademoiselle habe bey angetretenen Neuen-Jahr gehorsamst zu gratuliren / und um dero Befehl zu bitten; einen galanten Liebsten wollte gerne wünschen / ohne Zweifel aber werden sie damit schon versehen seyn: will also nur die Ehre arwarten / ihnen in diesem Jahr auf ihrer Hochzeit meine Schuldigkeit zu erweisen.

Formula sažalnice:

Wer hat doch Mademoisellen den üblen Rath gegeben / in so angenehmer Zeit krank zu liegen? ich condolire von Herten / und wünsche / dass sie auf das eheste die vorige Gesundheit erlangen mögen / und so es ja nicht anderst seyn kan / so weisen sie ihre Kranckheit zu mir / weil ich doch Gutes und Böses von ihnen anzunehmen verbunden bin.

Dancksagungs-Compliment an ein Frauenzimmer mit welcher man getantzet:

Weilen sie befehlen / Mademoiselle dieselbe wegen ihrer Müdigkeit mit weitem Tantz zu verschonen so will gehorsamen; Erkenne mich aber vor die erstattete Freyheit Mademoisellen aufzuführen unendlich obligirt und bitte sie wollen dero Diener ihrer ferneren Affection würdigen.

Formula »ponude«:

A) Ich versichre sie / Monsieur, dass sie Meister meiner Hertzens sind / und nichts von ihnen verbergen wollen / dissmal weiss ich von keinem besondern Anliegen / wann ich nur ihre beständige Freundschaft besitze / macht mir das Übrige schlechte Kummerniss.

B) Gospodice i ne izgledate drukčije, nego da bi ukratko postali mlada (nevjesta). Ako još ne znate za kakvog dragana, ja ću Vam jednog predložiti...

Formula poziva:

Za ples: Permettez moi, Mademoiselle, de vous conduire a une petite danse. Wollen Mademoiselle so gütig seyn / ihrem Diener zu erlauben / dass sie selbiger zu einem schlechten Tantz aufführen mag?

An ein Frauenzimmer / in dero Compagnie man gewesen:

Ich erkenne mich höchst verbunden / dass mir erlaubt gewesen / Mademoisellen angenehme Conversation diesen Tag zu geniessen / so meines Orts einige Fehler solten begangen worden seyn / werden Madmoiselle die Güte haben / und selbige pardoniren / wie ich mich dann bemühen werde / kunfftig solche zu verbessern.

Završeci pisama trebali su da budu pisani prema ovim formulama:

Ja ostajem, kakav uostalom i jesam —

Ja ću se tako ponašati, da uzvjerujete, da sam ja to —

Sie wissen / dass ich allezeit auf meinen Vortheil bedacht bin / absonderlich wann ich Gelegenheit überkommen / ihnen würcklich zu bezeugen / dass ich seye — Diese Zeilen werden sie jetzt erinnern / dass ich allerzeit nach meiner Gewohnheit sey —

Ich suche nur Gelegenheit / dass ich ihnen bezeugen könne / wie sehr ich seye —*

Titulature su napokon išle ovom ljestvicom:

Svjetovnjaci: Edler — plemeniti; Wohledler; Hochwohledler; Hochedler — Wohlgestrenger; Wohledelgeborener; Hochwohledelgeborener; Wohlgeborener — blagorodni — generosus; Hochwohlgeborener — visokoblagorodni itd.

Duhovnici: Würdiger — časni; Ehrwürdiger — velečasni; Wohllehrwürdiger — prečasni; Hochwohlerwürdiger; Hochehrwürdiger — visoko prečasni prepoštovani; Hochwürdiger.

Latinštinom: spectabilis — poglaviti; clarissimus — veleučeni, visokoučeni; magnificus — velemožni; illustrissimus — presvijetli; excellentissimus — preuzvišeni.

* Isp. Dr. Josip Matasović, Iz galantnog stoljeća. I. Zagreb 1921. str. 135.

I specijalno za djake postojawe »rukovođ«, kako će se snaći, došavši na sveučilište i u vrtlog onda nada sve burnog, izopaćenog i raspojasanog društvenog djačkog života. A dolazili su onda djaci još jako zelenih godina i svakomu osim mjenice, par talira i svog blagoslova ne mogahu dragi roditelji davati još i mentora. Ko je upućen u onovremene djačke prilike, shvatiće kako je 1775. bila savremena ona u Leipzigu izašla knjižica: »Die wahre Klugheit derer Herren Studenten bey angestellter Conversation auf Universitäten ihren Lebenswandel honett und richtig zu führen«.

U uvodu su široke refleksije, kako mladić prvi puta dobiva na dlan za samostalno raspolaganje po 80 ili 100 talira, kako mu se dolaskom u sveučilišni grad otvara nov odsjek života, a nedostaje mu iskustva i životne ozbiljnosti, da se namah odhrva napastima i čarima gostioničkog života, gdje su djaci — i to u onom lokanju i pijančovanju — najdomaćiji. Ko će ga od toga odvratiti, ko naputiti u kolegije, da izbjegne suvišnom zaduživanju, skandalima, karceru i relegaciji?

Društva treba mladić, bez društva nema života i zato je najzgodnije, da se junosa priljubi kakvoj »starijoj hiži«, studentu, koji je »već više godina« prosjedio na univerzi ili bar prošao više mjesta. Takav stari studios ima iskustva, pa što je eventualno on preturio, ne će morati, ne će trebati da za to »plaća školarine« brucoš, mlada lija, der Fuchs.

»Die wahre Klugheit« navodi sada približavanje mladića »časnoj starini«, i iz ovih narednih formula izbija također zanimljiva slika o pravilima etikete, kako slijedi:

»Kommt man nun mit dergleichen in Kompagnie, so suchet man Gelegenheit, gestalteten Umständen nach, etwan sie also anzureden: Ich gratuliere mir die Ehre zu haben, Mons. in dieser Gesellschaft anzutreffen, weil ich längst gewünschet, so glücklich zu werden, in ihre werteste Freundschaft zu kommen«.

Nagovoreni treba da odgovori ili će odgovoriti:

»Das Glück ist auf meiner Seite, Monsieur allhie zu sehen, und bin ich obligieret, dass Sie Ihre angenehme Amitié mir zu schenken die Güte haben wollen. Nach diesem Praeliminair-Compliment gehet es nun an einen weiteren Discours, man contestieret, dass man gewiss alle Gelegenheit gesucht, den Herrn zu sprechen und saget: »Wieviel Gutes man von ihm gehöret, setzet hinzu: wie man keine grosse Gesellschaft liebte, aber destomehr von solchen Leuten Estim mache, die sich bereits an anderen Orten aufgehhalten und aus deren Konversation man ein grosses Vergnügen haben könnte«.

Opet će stariji nadovezati: »Mein Herr haben gewiss zu glauben, dass ich nicht flattiere, sondern dero werthe Person von Herzen ästimire, doch will ich ihrer Modestie so viel nachgeben, dass ich Sie nicht ins Gesicht lobe«.

Onda govori mladi: »Mein Herr beschämen mich, weil ich wenig an mir habe, das ihren Estim meritire«. Sad se dalje ne govori i dosta je komplimentata, nego samo: »sluga pokoran, znam, znam« i stavlja se onakva pitanja, na koja će drugi jamačno rado i ugodno odgovoriti, n. pr. je li se gospodin u tom i tom gradu dugo zadržavao, kakva je tamo frekventacija gospode burševa. Uopće treba tako pitati, da stariji gotovo cijelo vrijeme govori, jer je to odavanje počasti i sušta uljudnost. Uostalom, valjada se nije našao mnogi, koji je zbilja doslovce majmunisao dikciju: »Der wahren Klugheit«. Tako ukočeni komplimenti bjehu uistinu

samo uzor i za papir, te je i »učitivost« bila mnogo proizaičnija, ali uzora trebaše prema idealima fina ponašanja, pa to je motiv.

»Prava mudrost« svjetuje onda: Ako ne možeš tako vani, a ti se starijemu potruđi na stan, i redaju se još kineskije prijaznosti. Jedino, veli, treba paziti, da se prigodom takva posjeta »preveć ne opiješ«, jer je bio ustaljen usus, da se svaka prva visita djaka morala svršiti totalnim pijanstvom. Galantni ljudi, koji bi rado htjeli da žive po dvorskim manirama, kušali su doduše — veli autor — da se riješe toga običaja, no rijetko je koji uspio. Treba dakle što manje, što umjerenije.

Što manje bučna društva, to bolje. Ali zato tim više posjeta kod profesora, osobito u onih, koji su na dobru glasu, koji su iskreni, pravi prijatelji studija, koji rado šire svoju nauku, jer ih ima i takovih, koji su tajnovitiji od svakog orakuluma, te ne mare ni za što drugo van za svoj trbuh i slavu. Ali pristupačan profesor, on je kao otac, pravi patron. Takvom bi patronu trebalo ići svakih 14 dana, da se zadržiš u memoriji. Kad mu prvi puta dođeš, reci: »Ihro Magnifizenz wollen gütig aufnehmen, wofern ich dieselben in ihren Affairen durch meine Aufwartung inkommodiren sollte. Ich habe mich vor einiger Zeit studierenshalber auf die hiesige löbliche Universität begeben, und weil ihre Magnifizenz nach ihrer gewöhnlichen Leutseligkeit denen Studierenden gerne helfen, so habe meine ergebenste Observanz denenselben versichern wollen«.

Da je sve ovo i te kako imalo primjene u višim klasama hrvatskoga društva u XVIII. stoljeću najrječitiji je dokaz Krčelićeva laudatio funebris (mrtvačko prodečtvo) štono ga je držao »poglavitom i prečastnom, gosponu Janušu Bužanu, horvatskoga orsağa vicebanu« 7. IV. 1767. kad je »vu Zagrebu pri opaticah pokopan« pod naslovom »Najvredneše stalnosti pelda«.

Januša Bužana među rijetkima ocrtao je Krčelić kao kreposna čovjeka među hrvatskim velikašima, dobro odgojena po pravilima vremena. »Imal je pravu, živu i stalnu pobožnost. Zapovedi Božje stalno zveršival je. Jeli gdo čul kada, njegove blasnoszti? je li njegove kletve? drugih ogovaranja? je li preklinjanja? Jesu li se kada čule njegove nečistoće, lotrie, vernosti i dužnosti zakonske odhićenje? . . . Znal je navuke Evangeliuma, i zato odurjaval je Roman c z e (t. j. romane). Znal je s. Paula i obderžaval tolnače, i po oveh na više zišel je, nego bi bil po Machiavellu. Jeste li ga kada čuli nesramne govoriti reči, imati spomenke odurne, kazati se pastuha ali bika pri kojeh ne razuma? Spomenete se, prosim, kulika bila je njegova maturnost? ova iz oči, vust, pogleda, hođenja, zrečjum, zevsega tela, ze vseh činov njegovih, od vsakoga se je čutila, na krepost opominala, tulikeh grehe ztegnula . . . Jeste li čuli kada od njega jedan scandalum, budi vu Cirkve, budi pri stolu, conversazie, ali kade gode drugde?«. Riječju, Katon Orsağa Horvackoga! Još za života ovaj kreposnik u kavalirsko doba diže oltar u farnoj crkvi zagrebačkoj, darivao je Marijinu kapelu u Pušči veoma vidljivo, a velik je bio i fanatik katolički, jer »iz Topuszke vlah e je od pravil i katolike naselil; židovi da mesta vu Orsağu nemaju je vu činil« i sl. Onda Krčelić nastavlja:

»Mladenci, pri Gospode Diaki, prosim pitajte, vnoge, ovde zmed mojih Poslušitelov, kako Januš Bužan, mladost svoju sprevodil je? Pitajte: jeli bil skrbljiv, da od lakajev zbog rasipavanja peněz dobi hvalu?

ali da iz čednosti, i marljivosti svoje, pri Gospode, pri vrednih ljudih, zadobi skrb zase, i preporučenje. Pitajte, jeli već noći potrošil, vu halu vanju noćnom, ali knig čtejenju? jeli preštimanje svoje postavljal vu oprave, igre, frizeranju? jeli sramuvalse dvoriti Starešem? kojeh ne razmel pitati? vuputitise zrečjum? Jeli iskal bolje napredek? ali po ormareh i pevnjicah napitek? Zaisto, zaisto, čuti od vseh hoćete, koj Bužana vu mladosti poznali su, da vu mladosti kazal je starost, vu čineh maturnost, vu zvučenju marlivost, da bolje skrbljiv bil je, razmeti pravdene artikuluše, nego sledovati ženske kontuše,* da zrečjum: Vetrov ne delal. I zato kako marliv, kako vučeći se, ne pako simo tamo derčeći, kako velimo alleguvati (to jest drugem služiti vu zadobljenju pravice) mlad i rano počel je, ali kako? Pitajte i poglejte procesuše one, vu kojeh pokojni ali stran ovu branil je, ali bil prvi peruš, jeli znanje i prokuratorsku meštinu, vu rečotočnosti, vu psu vanju, vu neprekorednom spisavanju drugih postavljal? i pri drugeh narodeh počernil svojem i spisavanju domovinu z preklinjanjem, z fantenjem i vman hotenjem? Jeli zbog njegove lenosti, ali recreaczie, morali su stati procesuši? je li razlučit znal med Artikuluši? koji jesu pravdeni i koji zaostavljeni? Pitajte, je li imal drugeh ljudih k sebi zaufanje? ali od sebe bežanje? je li imal od Sucev preštimanje? ter vu istine najdete, da vu letah oneh, vre onda Bužan Januš, ne bil Legalejus, nego celi Jurista«. Pa u svemu ovom rečenom Krčelić je već sažeo i iz Muliha i prije citiranih priručnika bontona ogled tada otmjena muža, vidljiv i nasljedovanja vrijedan uzor mladosti. Zato je i završio ganutljivim apelom: »Vigji i zapameti vezdašna mladost, da od Poglavarov Korunjeneh, hitreje daruje se krepost, nego obesnost, bolje pazi se na navuk kreposti: nego na hinclivost, bolje na službu domovine, alduvanje, nego na Jagare, ali vu hižah i Ymaniću svojem speće; bolje z perom služeće, nego konje zjahajuće, bolje navuke izčuće i knjige čtejuće, nego kupice pokrovne zpijajuće i »dobre volje« Ladanske znajuće«. I napokon »Ne se skerbel za ženu vu sedemnaistom letu, nego da po vigjene od vseh kreposti njegove, kako vreden dobre Tovarušice, i znajući Tovaruştva dužnost, vu trideseti i tretom letu vu hižni stališ je stupil... Nesu ga Knige napravile norca, nego domovine Otca«.

Nekih šest decenija iza Vitezovića u Bužan-Krčelićevom razdoblju dozorio je, dakle, i hrvatski galantuomo, perfektan prema prosječnom traženju Crkve, a prožet i prezasićen primjenom pravila »dobroga tona«, koja mu se upiše u krv te postase druga naravno ona izazvaše, međutim, i negativne tipove. A tu je onda došlo ono doba, koje je Adam grof Oršić opisao, naglasivši kulminaciju riječima: Dieser Luxus überstieg die Kräfte der Nation...

* Još prije Marije Terezijine kajšhajtskomisije pazilo se u Hrvatskoj na više od sto godina na javno ćudoređe. Tako m. o. ferije pete najbliže danu sv. Mateja ap. i ev. (18. IX.) 1614. kongregacija turopoljskih šljivara zaključuje: »Od kotheryh ye glaz da zenskamy hode i barathayw, ad primam sedem domini comitis terrestris citandi erunt, rationem reddituri«. Isp. Laszowski, Povjesni spomenici plem. općine Turopolja. Sv. IV. 1560.—1895. U Zagrebu, 1908, s. 501.